

VEKERDI LÁSZLÓ

A tusakodó és a belátó ember*

Szabó Zoltán *A tusakodó ember* címmel foglalta össze emlékeit, gondolatait, érzéseit Németh Lászlóról. Az első rész *Collage* 1971-ből, az *Új Látóhatár*-ban jelent meg, a második rész – *A la recherche* – 1975-ben az *Irodalmi Újság*-ban Németh László halálhírére. Az *A la recherche* terjedelmes tanulmány; a *Collage* reflexiók mozaikja a feketelila életmű-kiadás első kötetéről, jobban mondva a dedikált kötet ürügyén:

„...Vonalkázott blokk matracán fekszik a könyv. A papírra írnom kellene. A szemközi szikla fokán. Krakéler hullám csap a hajócska bal felére, az ülések továbbítják a csiklandozást, kisiskolás osztálykirándulás jókedv-viharává korbácsolva társutasaim derűjét. Velük egy hajón előlük menekülök. A szigetre. [...]

Lökdösgeti a víz, a Földközi-tengeré, a hajócska oldalát. Ennek a tengernek a partján termett a civilizációk közül az egyiptomi, a zsidó, a görög, a latin, a bizánci, a mór, az olasz, a spanyol; a francia is. Várom, hogy az új Németh Lászlók mindezekben a nyelveken, s a többen – mindenütt a helyi érdek szerint – mikor fogalmazzák meg a maguk mind esedékesebb minőségi-reformkiáltványait. Szóba téve, amit a látható világ s közérzetük régóta mond. Azt, hogy többtermelés – egymaga – emberéletnek elégséges értelmet nem ad. Azt, hogy a pusztá produktivitás – akár kapitalista vállalkozóképeség növeli, akár szocialista tervgazdálkodás az elve – nem teszi az embert tökéletesebbé. Azt, hogy a munka, ha egyetlen jutalma a munkabér, biztosan nem nemesít. Azt, hogy városnak nem a vidék, iparosodásnak nem a mezőgazdaság, építkezésnek nem a táj megsemmisítése a feladata. Azt, hogy gyár mellé kertet, kert mellé gyárat kell telepíteni. Azt, hogy termelő gyár és termő földegyüttműködtetése tenne olyan rendet, amely kifejelettségének tetőpontjához közelítve nem taszítja az emberéletet élvezhetőségének mélypontja felé. Fürdőhelyek gyárvárosiasításánál is értelmesebb a gyárvárosok vagy éppen az üzemek gyepűinek a kertesítése. Aki magyarul megtanul, tanácsokat talál a *Tanúban*. Ezek a század első harmadának végén íródtak le. Hogy a szorongásérzet mennyire indokolt, s a tájékozódás irányvétele mennyire érvényes, az most, a század utolsó harmadában bontakozik ki más méretekből.

A sziget lakatlan. Fája nincs. Kövek gördülnek, éles kövek, a lábam alól. [...] Elől az űr kékjét kissé lehajló vonal választja el. Térképen a léken átfektetett lénia Calabriába érne sárgát ... *Látod-e mily kicsiny itt a föld félrésze vizekkel – Béfoglalva, félrésze világos – S mint félérésű citrom hintálva tulajdon terhe nyomásától – Lóg a nagy semminek ágán...* Sziklapadomat régóta nem gravitáció tartja helyén. Alatta víz. Alávájta a hullám. Nyílaz a februári nap. Dél van. Ide a harangszó se ér ki.

Balról megvannak még a vízben a tegnapelőtt teleírt s nyomban eldobott kéziratlapok. Sarkam egy cseppvájta kőcsészének támaszkodott, hogy térdem szilárdan tartsa

* Az előadás 2001. április 18-án, a vásárhelyi Németh László-emléknapon, a Bethlen Gábor Református Gimnáziumban hangzott el. Vekerdi László tanulmányával a tíz évvel ezelőtt elhunyt Grezsa Ferencre is emlékezünk.

a blokkot. Amit a jobbkez teleírt, a balkéz leszakította, később összegyúrte és hátradobta, hogy vigye a víz. De a víz a papírlabdákat keringőztette örvénylésének külső körein. A belső körön egy nehézsúlyú narancshéj forgott: a vízvájta rotunda falai körbeforgatták a belépő hullámok vizét. Palack se jutna ki innen, üzenettel. S milyen ösztön dobatta el velem a teleírt papírt? Leírhatom, ami emlékezetembe menekült.”

Ezekből azonban itt csak egyetlen egyet emeljünk ki:

„A *Kapások* a jelzőkő a pálya vízvázasztóján.”

Erre a vízvázasztóra tekint ugyanis *A tusakodó ember* sokkal hosszabb második fele, az *A la recherche* képekbe és elemzésekbe osztott értékelése a pályáról. A *Kapások* a *Tanú* záróköve, a *Tanú* pedig „Német Lászlónak önmagához leghívebb műve”, melynek alaprajzában, stílusában, eszméiben, példáiban, vágyaiban, nomád szabadságigényében és függetlenségében „*A tehetség természetére jellemző módon*” mutatkozik meg. Márpedig: „Németh László esetében a tehetség izgatóbb, mint a szellem.

A szellem izgatóbb, mint összes műfajai.”

„A pálya folyamán az első évtizedben – 1935-ig – a hódítást, a képességek szertesztét szórását parancsoló »homme naturel« az úr, Németh László tehetsége természetének megfelelő korszaka: kalandozások kora. Fiatal kora, a váltott vállalkozások kora. Megvan az artificiális, kívülről érkező ellenő is, de a döntés a tehetség természete szerinti döntés. Az a feljebb rendelt lélekkben, ami valóban felsőbbrendű, mint a kapott képzeletből összetevődő tanáros, diákos ellenlábasa.

Ez a helyzet Németh Lászlóban 1935-ben ellenkezőjére változott, valószínűleg maga is tudta ezt, illetve feltételezte, bár nem ilyen terminológiával, s nagyon is érthető, hogy nem tudatosította. A *természetes* detronizálásának erejét a *Kapások* kristálytiszta fejezi ki. Az utópiában Németh Lászlónak az az énje, amelyik belőle magából való, egy bukott angyal zuhanásával hull le az úrbe az író képzetében meglévő (tehát meglévő) egyéni paradicsomból kifelé... A következő harminc év alatt, három évtizedig már az artificiális az úr. Nem korlátlan úr, ami azt illeti. Az *homme naturel* megmaradt, de csak a följebb került artificiális örökös és állandó, lázadó, de engedékeny ellenzéke. Hogy az artificiálist száműzze, arra nem tesz kísérletet, nem is tehet: a történelmi időjárás ezt nem engedi meg, csak annak van módja az ilyesmire, aki költő. Saját énje csak a pálya végén győz ebben a küzdőtérre vált lélekkben. Azzal, hogy nem ír több írói művet. Ez volt az ár. Az az ár, amit saját énjének felülkerekedéséért fizetnie kellett. Egyszerűen azért, mert az artificiális azzal került felül s akkor, amikor arra a bizonyos görögösség »sziget«-ére kivonult, s ezt azzal az elhatározással tette, hogy csak a »sziget« lehet az alkotás helye és kirepítő fészke, mivel író lesz, nagy-író igénynyel – más nem is lett volna méltó hozzá – s ennek érdekében *nagy műveket* fog írni...”

Az elemzéshez hozzá tartozik az artificiális, azaz „a társadalom csinálta” ember definíciója: „Szociális konvenciókból, irracionális konvenciókból, és érdek szerinti balítéletekből tevődik össze, amelyeket az értelem kritikája levegőbe röpíthet ugyan, de mégis ezek a korabeli társadalomnak támaszai s talpkövei. Az *homme artificiel* Németh Lászlónál környezetből, iskolából, ismeretekből, sznobizmusból, társadalomból, kívülről érkező becsvágyakból, nyomásokból tevődik össze, ezek, hatásától meghatározva, olyasmivé összegeződnek benne, amit mondjuk az »íróság« kifejezéssel, ezzel az *artificiális* szóval lehetne jellemezni.”

Dehát ezek – hacsak nem akarunk az eldönthetetlen *natur-nurture* vitába bonyolódni – igencsak megtalálhatók az *homme naturel*-ben is; és aligha képzelhető el a kör-

nyezete – a társadalmi környezetet is beleértve – által determináltabb ember a nomádnál. Nem inkább arról lehet szó, hogy a Lakatlan Szigetre kivonult vagy kényszerült ember vízbe dobott papírlapjait önmagába zártan keringeti a sodrás, és még jó, ha nem keverednek össze az örvény közepébe húzódó szeméttel? Ez persze semmit le nem von Szabó Zoltán igazából, és valószínűleg Németh László értene leginkább egyet véle – kivált ami a *Tanú* értékelését és új, *Pléiade*-szerű változatlan, ám releváns jegyzetekkel ellátott kritikai kiadását illeti –; csak éppen a Lakatlan Szigeten élő ember – és mi egy kicsit máig ott élünk – nem mindig tudja könnyen megkülönböztetni a „naturalist” az „artificialistól”, de még nagy kontinensek irodalmaiban is gyakran épp a leginkább saját tehetségre épülő művekről derülhet ki az „íróság”. S ő pedig éppen az „íróság”-ból bújt ki vásárhelyi tanársága idején, s ha az újrászülető *Válasz*-szal Sárközi Márta és Illyés Gyula szerkesztői gondviselése nyomán valósággal második „íróvá avatását” éli is át, ez nem a csupa nagybetűvel írt „Művek” szellemében történik. Ellenkezőleg: a helytállást, önmaga megalkotását szinte fontosabbnak ítéli a drámakénál, a regényénél, a tanulmányokénál; Békésen leányai, Vásárhelyen pedig diákjai tanulótársaként élete úgy lehet legkövetlenebb kalandjába kezd; a matematika, a fizika, a kémia, a biológia, a filozófia tanítható megtanulásától – ez az óraadók királyságának az értelme és az alázata – a nyelvek természetén való – egy kicsit Chomskyra emlékeztető – töprengéseiig. Ha valami, hát ez a néhány év nevezhető tán élete „legnomádabb” periódusának. Grezsa Ferenc nagy hármaskönyvének első kötete, a *Németh László vásárhelyi korszaka* (1979) diákjegyzetekből vett idézetek tömegével illusztrálja, mit és milyen szintig sikerült a jórészt frissen tanult vagy felfrissített tudásból közvetítenie; gyakorló tanárként Grezsa Ferenc a tárgyi – de nem föltétlenül *tantárgyi* – kompetencia mellett értékeli a pedagógiai teljesítményt is: „Semmi feszesség, semmi pedantéria. »A merev, rögzített tanterv azért ellenszenves, mert tanmenet-lebonyolítássá teszi a tanítást. Márpedig a tanítás olyan, mint a verselés, a legjobb rímet mindig az alkalom, az elcsípett véletlen adja«... A »keveset, jól« didaktikai elvét a »sok anyag« – érdeklődés, kíváncsiság »vitorlát« merészebben kibontó – módszerével cseréli föl. Megleli a természettudomány »nyelvtanát«: a szervezettségben, az életműködések összefonódásában. A filozófia ezer irányba terjedő anyagát három kérdéssel markolja egybe: mi a világ? (= metafizika), hogyan kell róla gondolkoznunk? (= logika), miképp éljünk benne? (= etika). Rájön a magyartanítás igazi feladatára: »Az igazi tudás, éppen az irodalom dolgaiban, megfoghatatlan valami. Színfolt, melyből ha kell, egy emberi arcot tudsz kibontani. Hallás, amely felfülel egy szép vagy jellemző mondatra. Arányérzék, amely elmúlt törekvések helyét, viszonyát érzi.«” (92.) „A szellem izgatóbb, mint összes műfajai”.

Új Tanu születik a vásárhelyi órákon, s mint egykor a régít, ezt is egy „utópia” zárja le: *Az Iskola Kakaskúton*. Azonban ez már nem „az író képzeletében meglévő (tehát meglévő) paradicsom”, mint a *Kapások* volt. „Nem rezeg benne a megvalósíthatatlanság fájdalma: kipróbált pedagógiai eszméket bizonyít benne. Az életiskola igazolása. Észrevétlenül haladunk át benne a megtörtént és a megtörténhető valóság határán... Mondandója paradox: a Németh László-i pedagógia a közvélekedéssel ellentétben nem utópikus képződmény – primitív tanyai viszonyok közepette is életképes eszme. Selye Pista magániskolája visszajára fordított utópia: önmaga ellentétét bizonyítja. Innen az alteregó megkettőződése: a lelkesedés a módszernek, az ironia a körülményeknek szól. A sánta tanító – afféle naív szent – és az író alakja olyasféle viszonyba kerül egymással,

mint kezdetben Méhes Égető Eszterrel. Bámulja, de azonosulni teljesen nem tud vele.” (93.)

A vásárhelyi pedagógiában, s következésképp az *Égető Eszter*ben a valósághoz való új, differenciáltabb viszonyulás érik. A gondolkozás helyett, hogy minduntalan érintő irányban kívánna kilöködni, igyekszik követni a valóság görbületét. A zuhanás legfeljebb az a pici szakasz, melyen az érintőirányban – mert másként nem igen tehet – elindult elme szabadesésben nyomban visszahull a valóság görbéjére. A kép a Newton törvényeket tanító (és megértő) tanárnak természetes, ám az már a véletlen ajándéka, hogy a valóságra-nevelés másik nagy inspirálójaként épp az iróniát emeli ki: „Gulyás Pált a költeményei fogják fenntartani. De volt egy nagyobb tehetsége: az iróniája. Igazi sokratesi irónia, aminthogy maga is hasonlított kivételes csunyaságában és földöntúli bájában Sokrateshez. Tán ez a csunyaság volt az oka, hogy figyelte az elegáns fiúkat, a vidéki író a sima pestieket, a nehezen emésztő szellem (akiből, mint mondta, farral jönnek ki a gondolatok) a gyors gondolkodókat. Ez a folytonos ironikus éberség páratlan szimatot fejlesztett ki a gondolkodás önbecsapásai, a gondolat-kikerekítések, gyorsaságnak ható restség, színpadi tetszelgés iránt.” (Összefoglaló a nyolcadikban. *Puszták Népe* 3. kötet 1948. ősz, 167-181.)

Nem akármilyen bírálata a kor éppen egyedulalomra jutó filozófiájának. Németh László nem „határolódott el” látványosan, mint annyira szeretik szemére hányni ma sokan: de nem rejtette véka alá meggyőződését. Egyébként sem törekedett már, hogy jól meghatározható lapokkal különítse el magát; inkább azt kereste, ami összeköti az emberekkel. Az *Égető Eszter* egyik olvasatban arról szól, hogy miként állna be majdnem a rokonszenves „Örültek” sorába maga is, ha nem óvna a valóságra-nevelő irónia. Így lesz „Méhes a regény kétlelkű hőse. Csomorkányi álomkergető, mint Égető Lőrinc, de fogékony Décsi Feri mozarti dallamára is.” (277.) „Németh László a mozarti dallam és a csomorkányizmus ellentétességét nem élezi antagonizmussá. Vigyáz arra, hogy a regény a tompított feszültség erőtere maradjon. A Szeghátal való kontrasztban tisztábban csillog Csomorkány humánuma, Eszter és Méhes találkozása is csökkenti a távolságot, ami eszmény és valóság közt feszül. Az író a csomorkányizmus kórképével nem veti el az embert; torz nemességükből még nyílhat ablak a jövőre. Égető Eszter édenszövő ősztöne nem ideákat vesz munkába, hanem erényekkel és hibákkal megáldott és megvert jellemeket.” (273.) „Méhes jellemének kettőssége, aztán emberi ambivalenciájának föloldása a regény humanista mondandójának hordozója. Példázza, hogy a csomorkányizmus betegsége nem végzetszerű sors, az alkat eleve elrendeltetése, hanem gyógyítható kór, van átjáró belőle a közösségi társadalom eszméje, egészsége, nemessége felé. Örültség és belátás: nem ráció és ösztön párbaja, hanem a hibás gondolkodás és a tudattá nőő erkölcsi érzéké. Az idill – a munka öröme által s az emberi kapcsolatok gazdagságával – egyetlen emberben is megteremhet. De követhető morállá akkor válhat, ha a történelem kigyógyítja az emberiséget az individualizmus csomorkányi állapotából.” (287.) Égető Eszter alakjára, „az *Iszony* és a *Gyász* hősnőinek szelídebb, »a kozmoszsal jobb viszonyt tartó, zeneibb« nővére a maga szellemi portréját vetíti ki. »Önmagam mély, az élet törvényeihez húzó fele« – vallja róla, szemben a másikkal, a Méhes Zoltán-i alteregóval, mely viszont az örültekkel tartja a rokonságot.” (264.)

A szellemi portré megkettőzése rengeteg nehézséget vet fel, amit még fokoz az örültség – hiszen individualis – sokféleségének a skálája. De épp ezek legyőzésével „tá-

gul a kép a kisváros rajzáról az országéra, sőt az emberi természetére”. (265.) Grezsa regény-értelmezése szervesen nő ki a vásárhelyi pedagógia ismertetéséből, ellenpontot teremtve a vásárhelyi drámák „pánik” és „idill” – támadások és tanítás – antagonizmusából kibontakozó dinamikájához. Grezsa értelmezésében művek és élet egymásból következő és egymást feltételező dinamizmusa jelenik meg; a drámák a helyzet-megértés jeleiként és eszközeiként szerepelnek. S hirtelen kiderül, hogy ilyenként észrevétlenül is milyen mélyen hathattak. A Döbling-Vásárhely párhuzamból például váratlan panoráma nyílik Baka István *Döbling*-jére: „Éjszaka van magamra hagytak végre / az orgyilkosok árulók sehoh / körülnézhetek Döbling ez vagy Magyarország / vagy Döbling-Magyarország-Pokol”.

Grezsa Ferenc évtizedekkel ezelőtti és ma is nagyon mai *close reading* interpretációjában egyébként is megváltozik a „hatás” fogalma és jelentése. Nem korlátozódik a filológiai igazolható adatokra. Szervesen hozzá tartoznak megfoghatatlan, bajosan igazolható ám dokumentálható hangulatok, jelentéktelen mozzanatok és mozdulatok (mint amilyenből Füzi László Grezsa szellemében íródott *Iszony* elemzésében kibontja Kárász Nelli rokonságát Kundera *Halhatatlanság* című regényének Agnesével), makacsul visszatérő dallamok, mint hogyan végig az *Égető Eszter*-ben hallatszik, s ahogyan gyakran fel-fel csendül a vásárhelyi órák üvegharangja alatt Mozart muzsikája. „Katalizátor” – találja meg Grezsa a kifejező szót az ilyen szubtilis összecsengésekre, nyilván nem függetlenül a Szent-Györgyi szerkesztette akkortájt megjelent biológia-könyv Németh-órákon bevezetett használatától. Az élettani katalizátor effektusok egymásba kapcsolódásához és egymásra épüléséhez hasonlóan bonyolódik és bontakozik ki a mű funkciója, legyen szó egy szövevényes hosszú regényről vagy egy gyors megértésre szánt könnyed leckéről.

A katalizátor-effektusok nyomán haladva azután átalakul Grezsa kezében a Németh-művek hatás-koreográfiája. Még hozzá nem vagy tán elsősorban nem is nevesíthető szerzőkről van szó (bár Joyce katalizátor hatása vagy Toynbee-é nem kerüli el Grezsa figyelmét), hanem változó és gyorsan fejlődő modern diszciplinákéről. „A biológia – szemben az életfilozófiával – nem mitikus kulcs, hanem az ember megértése, a filozófia pedig világtitok helyett a ráció birodalma. A szellemtörténet a természet-tudomány és a bölcsélet kettős, ám összehangolt pergőtüzében hátrál ki a Németh László-i életműből.

Hasonló folyamatot figyelhetünk meg a társadalomelméletben is. Az író *Gazdaságtan* címmel Vásárhelyen történeti szempontú társadalomtudományt is tanít. Mint valóság-tudományt. [...] Összefüggéseket keres, a legfőbb determináns kiemelése nélkül.” (62-63.)

„Így bontakozik ki szemléletében a spengleri kultúrkörök ellenében az egységes világcivilizáció eszméje. »1945 körül már világos volt, hogy a kis népek életét a nagy népek receptjei szerint fogják átrendezni. A világ valami világállam felé halad, ennek a megvalósítása a nagy népek dolga és versenye. A kisebb népektől ez a hatalmas folyamat egyelőre csak durva integrálódást követel – a szükséges változást: nem a helyzetét magukban átéltek emberek, hanem kisebbségek hajtják végre, melyek ezeket a világtörténeti recepteket akár a nemzettel szemben is képviselni tudják. A kis népek – ha szóhoz jutnak – akkor jutnak szóhoz, amikor ez az új hatalmi konstrukció készül, s a világot átfogó pántok helyett az életet elviselhetővé tevő színekre, szóval minőségre lesz szükség« – olvassuk *Irodalom 45 után* című tanulmányában. A hang Ézsaué, de a kéz

Jákobé: a metafora elszakad jelentésétől, s a toynbee-i világállam a kiépülő szocializmusnak lesz képmása.” (65-66.)

„A körforgás-teóriát a tanórán is bírálja: a diákjegyzetek tanúsága szerint hibás okoskodás, mert nem számol a kultúra regenerálódásának esélyével. A cézárizmus és a fellah nép ideológiája helyett Németh rokonszenve a minél teljesebb demokráciáé: válságtünetként tárgyalja, ha a történelemben a »fent« és a »lent« közti kapillaritásban zavar támad. Olyan antropológiáról gondolkodik, amelybe minden emberi fajta belefér: szükség van rá, mert »a nacionalizmusok kora véget ért«. A művelődés reformjától azt várja, hogy átjáró lesz elit- és tömegkultúra között.” (64-65.)

Könnyű lenne ma leszakítani, összegyűrni és hátradobni ezeket a lapokat, „hogy vigye a víz. De víz a papírlabdákat keringőztette örvénylésének külső körein.” Keringőzteti máig.

KEREC FERENC: AJTÓ